

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ БЕЗДОМНОСТІ

У статті описано проблеми дослідження бездомності, на які необхідно звернути увагу перш ніж розпочинати саме дослідження: проблеми визначення терміна «бездомний», проблеми підрахунку кількості бездомних у певному місті чи країні та проблеми категоризації бездомних.

Після розпаду Радянського Союзу кількість бездомних на вулицях великих міст України почала зростати. Виникає потреба досліджувати цю проблему та шукати шляхи її подолання як на рівні соціальних послуг і програм, так і на законодавчому рівні. Зокрема, в грудні 2003 р. відбулися парламентські слухання «Про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання». Але для того, щоб розробляти певні закони чи програми, необхідно мати уявлення про кількість бездомних і причини виникнення проблеми, а загальнонаціональних досліджень, які б давали відповіді на ці запитання, в Україні поки що немає. Соціологи, які збираються досліджувати проблему бездомності в Україні, можуть зіткнутися з деякими труднощами ще до початку дослідження, а саме: як сформулювати визначення бездомності, як порахувати кількість осіб без постійного місця проживання та на які категорії їх ділити. Саме на цих питаннях я зосереджу увагу в цій статті, аналізуючи літературу, пов'язану із соціологічними дослідженнями бездомності в США та Канаді, де подібні дослідження проводяться вже десятки років.

Проблеми визначення

У сучасній соціології існує кілька підходів до визначення бездомності. Одна з причин цього – емоційне забарвлення проблеми. Коли ми бачимо людину, яка спить на вулиці, чи дізнаємося, що хтось помер від холоду, не маючи, де переночувати в зимову ніч, чи о п'ятій годині ранку чуємо торохтіння пляшок, які бездомний вишукє у смітнику, ми дивуємося, сумуємо або сердимось, ставлячи запитання: чому ці люди на вулиці і що з ними робити? Тому соціологічні дослідження бездомності мусять не просто «констатувати факт» кількості бездомних, а й дати відповідь на запитання «чому?». Ті, хто намагається звинуватити суспільство або владу, схиляється до «всеохопних» визначень, аби проблема виглядала ширшою, долучаючи і сім'ї, які

змушені жити з далекими родичами, бо не мають власного помешкання, й осіб у в'язницях, інтернатах чи лікарнях, і тих, хто витрачає понад половину доходу на оренду житла. Уряди (щоб зменшити бюджетні витрати на бездомних), навпаки, зазвичай намагаються зробити проблему або «мінімальною», вважаючи бездомними лише тих, хто мусить ночувати на вулиці, або «їхньою» (те, що не мають помешкання, – їхня власна вина, ми нічого не можемо вдіяти). Представники соціальних служб, які працюють з бездомними, постулюють проблему «не нашою» (ми за це не відповідаємо, цим займаються інші відділи тощо) [1]. «Уряди недооцінюють проблему й зосереджуються на кількох зразкових схемах надання житла; неурядові організації можуть мати релігійне або політичне підґрунтя, яке переповнює їхні дослідження; газети і телебачення тяжіють до найдраматичніших і сенсаційних історій» [2].

Друга причина існування кількох визначень бездомності – це мета дослідження. Якщо ми хочемо порахувати кількість бездомних у якомусь місті чи країні, нам легше це зробити, коли визначення буде чітким і включатиме якомога менше категорій. Коли ми намагаємося дослідити проблему, щоб потім розробити мережу соціальних послуг для бездомних, нам, навпаки, знадобиться якомога більше категорій, оскільки кожна з них матиме різні потреби. Якщо ми досліджуємо бездомних на вулиці, то лише вони й потраплять до визначення. Якщо ми говоримо про потребу житла, то у визначенні зосередимося на формальній наявності постійного місця проживання й умовах проживання. Якщо ж ми говоримо про психологічні аспекти бездомності, то у визначенні звернемо увагу на проблеми наявності сімейних зв'язків, друзів, психологічної стабільності, приватності й почуття безпеки.

Третя причина існування декількох визначень бездомності зумовлена тим, що умови життя в різних країнах світу не є однаковими і, відповідно, «наявність житла» теж багатозначна. У Кенії

більшість населення живе у халупах із глини та соломи - і це вважається нормальним. Натомість у Німеччині чи Франції така халупа аж ніяк не вважатиметься житлом [3]. У Радянському Союзі було нормою жити в комунальних квартирах або мати лише одну кімнату на сім'ю з чотирьох осіб. Натомість у Канаді, якщо кількість кімнат у помешканні менша, ніж кількість членів сім'ї, які там живуть, або якщо декілька сімей живуть разом - це вже «перенаселення» і ризик бездомності.

«Словник української мови» дає три тлумачення слова «бездомний»: 1) який не має житла, притулку, безпритульний; 2) без постійного місця проживання, кочовий (про спосіб життя); 3) який не має сім'ї, самотній [4]. Слово «бездомний» є досить простим і означає, що людина не має дому. Але саме питання, що вважати «домом», і спричиняє масу суперечок. У багатьох країнах слово «дім» замінили на «постійне місце проживання», зокрема в колишньому СРСР. Власне, абревіатура «БОМЖ» - «без определенного места жительства» прижилася і в українському суспільстві. Саме цю абревіатуру зазвичай використовують пересічні люди на позначення тих, хто риеється у смітниках, збирає пляшки й макулатуру, п'є і вживає нецензурні слова, хто брудний і неохайно вдягнений, ночує в підземних переходах, на вокзалах і в під'їздах будинків. Щоправда, такий стереотип бездомності не є точним, оскільки інколи описані вище «бомжі-девіанти» насправді мають де жити, натомість багато бездомних ніколи не були на вулиці, а знаходили житло в різних родичів, знайомих, при церквах чи в нічліжках і роблять усе можливе, щоб мати постійне житло.

«Нова енциклопедія Британніка» [5] дає загальне визначення бездомного (подібне до радянського терміна «БОМЖ»): людина, яка не має житла чи постійного місця проживання. Водночас наголошується на тому, що «бездомна людина» не означає «девіант», адже явище бездомності існувало ще до нашої ери; бездомними були і є біженці, люди, які залишили свої домівки через війни, революції, політичні переслідування або інші суспільні події поза межами їхнього контролю і бездомними ставали внаслідок природних катаклізмів (повеней, землетрусів, ураганів тощо), а також добровільно, коли бездомність була способом життя людини. Прикладом останнього, «добровільного», виду бездомності є: 1) монахи-францисканці або домініканці — «мандрівні ордени» католицької церкви періоду середньовіччя, так само, як і деякі монахи в буддизмі та жебраки (дервіші) й паломники в ісламі; 2) представники «мандрівних професій» - торгівці, ре-

місники, музиканти й циркачі, мандрівні філософи, сезонні робітники; 3) цигани.

Питання у тому, чи вважати людину бездомною, якщо вона веде бродячий спосіб життя, але формально має житло? Або чи вважати бездомною людину, яка не веде бродячого способу життя і не живе на вулиці, але й не має постійного житла. Американський дослідник проблеми бездомності Петер Россі вважає, що: «Хоча межі між бездомними й тими, хто має житло, не є чітко проведеними, бездомні за мінімальним визначенням включають тих, хто змушений спати і жити на вулицях, у громадських місцях (таких як залізничні та автобусні станції), у місцях, які не призначені для житла (як машини чи вантажівки), або у нічліжках, спеціально призначених для бездомних. Чи вважати людей, які мають ненадійне житло, наприклад тих, хто живе в чужому помешканні або в умовах перенаселення житла, бездомними — контроверсійне питання» [6].

Підсумовуючи дослідження бездомності, проведені в різних країнах світу, та враховуючи особливості українського суспільства, бездомною можна вважати особу, яка:

1) не має ніякого житла і ночує на вулиці (у підземних переходах, під мостами, у парках тощо) або в громадських місцях (на вокзалі, автобусній зупинці, у під'їзді будинку тощо);

2) постійно проживає в місці, яке не відповідає мінімальним вимогам житла (наявність питної води в або біля дому, захист від опадів, струм/опалення) чи не призначене для постійного проживання (машина, човен, сарай, стайня, намет, «халупа» тощо);

3) не має власного житла й не орендує за власні кошти помешкання, а тимчасово живе в родичів чи знайомих, будучи змушеною змінювати місце проживання п'ять (число є умовним) і більше разів на рік; або особа, яка проживає у безкоштовних гуртожитках чи нічліжках.

Особами, які ризикують стати бездомними, є ті, хто:

1) перебуває в інституціях (в'язниця, інтернат, лікарня, центр реабілітації, армія тощо), не маючи де жити після закінчення терміну перебування там;

2) не має документів; безробітні й ті, які не мають постійної роботи і/або витрачають понад половину доходу на оренду житла; а також ті, які зазнають насилля в сім'ї (оскільки вони не мають стабільного й певного контролю над житлом і можуть його втратити);

3) проживає в зоні частих стихійних лих (повеней, ураганів, землетрусів тощо) чи воєнних конфліктів;

4) має фізичні чи психічні вади (зокрема алкоголізм, наркотичну залежність і фізичну та розумову неповноцінність), а також діти й особи похилого віку, які не мають постійних опікунів (оскільки вони самі можуть бути не в змозі утримувати житло).

Бездомною може бути як окрема особа, так і родина. Якщо один із членів сім'ї має власне житло, а інші члени живуть з ним, і обидві сторони задоволені такими умовами життя, то жоден із членів сім'ї не є бездомним. Те ж саме стосується й кількох друзів чи знайомих, або кількох родин, які живуть разом. Слід також зазначити, що наявність житла пов'язана з доступом до соціальних послуг: особи, які проживають в ізольованій місцевості, повинні мати доступ принаймні до продуктового магазину, лікарні та школи. Бездомність, таким чином, можна позначити як «відсутність тривалого або постійного дому, над яким індивіди або сімейні групи мають особистий контроль і який забезпечує основні потреби житла, приватності й безпеки за доступну ціну разом з прямим доступом до соціальних та економічних послуг» [7].

Проблеми підрахунку

Якщо складно визначити, кого вважати бездомним, ще настільки ж складніше визначити їхню кількість. Дослідник проблеми бездомності в Канаді Джек Лейтон пише: «Коли ми оцінюємо масштаби бездомності в Канаді, то стоїмо на піску. Кожне дослідження, припущення, проекція чи підрахунок базується на різних принципах, застосовує несумісні статистичні техніки й послуговується різними визначеннями» [8]. Коли в кінці 1970-х років у США намагалися дослідити кількість бездомних, Річард Снайдер заявив, що їх в Америці близько мільйона, а на запитання, звідки ці дані, відповів: «Усі говорили, що хочуть знати кількість. Отже, ми сіли на телефон, зробили багато дзвінків, поговорили з безліччю людей і сказали: "Гаразд, ось цифри". Вони не мають ніякого значення, ніякої валідності» [9].

Однак кількість бездомних таки можна дослідити. В Америці подібні дослідження проводять переважно активісти громадських організацій. Одне з класичних досліджень датується 1985 роком, коли Петер Россі порахував кількість бездомних у Чикаго. Шляхом випадкового добору вулиць міста було відібрано низку вулиць у різних районах, де два інтерв'юери в супроводі працівника міліції здійснювали нічний огляд усіх публічно доступних місць - вокзалів і зупинок міського транспорту, під'їздів, підвалів, парків

або безкоштовних нічліжок. У всіх людей запитували, чи мають вони дім, і дев'ять з десяти відповідали, що так. Оскільки респондентам платили, майже всі погоджувалися відповісти на запитання. За даними цього дослідження, 1400 бездомних дорослих спали на вулицях та в публічно доступних місцях у Чикаго, а ще 1400 бездомних дорослих і дітей - у нічліжках. Дослідження повторили через кілька місяців узимку і кількість виявилася дещо нижчою - близько 2500, хоча збільшилася кількість людей у нічліжках. У Нью-Йорку рахували кількість бездомних, які ночували в тунелях мережі метро, що не використовувалися для руху поїздів: у 1990 р. близько 6 тисяч бездомних жили лише під станціями «Grand Central» та «Perm Station». Загалом у Нью-Йорку на початку 1990-х зафіксовано близько 20 тисяч бездомних. У Торонто, Едмонтоні, Келгері, Ванкувері й інших канадських містах щороку або щодва роки здійснюють підрахунки бездомних протягом однієї доби шляхом прямого підрахунку бездомних на вулиці, збору інформації про кількість користувачів послугами для бездомних у даний день і кількість бездомних, які перебували в інституціях (лікарнях, в'язницях, витверезниках, центрах реабілітації тощо). Паралельно з підрахунками проводять дослідження шляхом інтерв'ю самих бездомних чи людей, які з ними працюють. Організації, що допомагають бездомним, зазвичай мають свої бази даних і щороку звітують про кількість своїх «клієнтів», їхній віковий, статевий та расовий склад.

У Києві підрахунків кількості бездомних, подібних до американських, не проводили. Існує кілька досліджень проблеми бездомності: якісні й такі, що зачіпають лише один з аспектів бездомності (дітей вулиці, бездомних, які вчинили правопорушення, тощо). Таким чином, навіть наявні статистичні дані є дуже фрагментарними, їх треба вишукувати у відповідних інстанціях. У кримінальній міліції можна знайти дані про кількість бездомних, які вчинили злочини (у 2002 р. по Україні таких було 2200), про кількість зареєстрованих «осіб, які ведуть бродячий спосіб життя» (дорослих понад 23 тисячі, а дітей 129 тисяч по Україні загалом); у відділі соціального захисту - про кількість бездомних, які знаходяться у нічліжках і притулках; в Управлінні у справах сім'ї та молоді - про кількість безпритульних дітей; у моргах, напевно, можна було б дізнатися, скільки осіб без постійного місця проживання помирає на вулиці, а у благодійних їдальнях - скільки бездомних приходить до них їсти. Тому можна розглядати лише окремі цифри, надані різними інституціями (див. додатки з цими ста-

тистичними даними). Але як їх поєднати, щоб визначити загальну кількість бездомних у місті? Петер Россі пише про п'ять основних стратегій визначення кількості бездомних [10]:

1) переписи та підрахунки однієї доби, вуличні дослідження «з вікна»: йдеться про підрахунок осіб, які в чітко визначений момент часу (станом на такий-то день такого-то року) не мали постійного місця проживання, оскільки бездомні або самі про це заявили, або нічого не питаючи, а просто фіксуючи їх, наче «з вікна», в певну ніч або в нічліжці для бездомних, або на вулиці й припускаючи, що, оскільки вони не ночують вдома, то, мабуть, його не мають;

2) дослідження «ключових осіб»: необхідно зв'язатися з людьми, які працюють з бездомними, і попросити їх визначити приблизні масштаби бездомності в межах їхньої діяльності (країні, місті, районі тощо). Наприклад, якщо я працюю з бездомними Києва, то, вочевидь, маю чітке уявлення про їхню кількість у цьому місті, навіть не проводячи ніяких спеціальних підрахунків;

3) часткові підрахунки: спробувати порахувати хоча б тих бездомних, яких легко «знайти», наприклад тих, яких видно на вулиці або які користуються послугами для бездомних, чи зробити вибірку окремих вулиць і центрів для бездомних (як це робив Петер Россі, рахуючи бездомних Чикаго на випадково відібраних вулицях і в нічліжках);

4) екстраполяції з часткових підрахунків: знаючи кількість «видимих» бездомних, припустити, скільки може бути «невидимих» бездомних, або, знаючи розподіл бездомних за принципом місто/село чи залежно від району міста, вивести формулу підрахунку загальної кількості бездомних, враховуючи відсоток тих, яких не врахували в частковому підрахунку;

5) адаптації дизайнів імовірності бездомності в даному районі: провівши загальне дослідження щодо людей, які проживають у даній місцевості, подивитися, яка ймовірність того, що людина не матиме дому, і, знаючи кількість населення місцевості, визначити приблизну кількість бездомних.

Деякі дослідники додають до цих стратегій ще дві: автоматизовані (комп'ютеризовані) системи кількості користувачів послугами для бездомних (бази даних) і дизайн дослідження серед надавачів послуг. Остання стратегія є найбільш ефективною за найменших витрат часу, оскільки надавачі послуг домовляються про якусь базову стандартну анкету для своїх клієнтів (вік, стать, стан здоров'я, кількість часу без житла, при-

чина бездомності тощо) і, зібравши цю інформацію, аналізують її, отримуючи дані про всіх бездомних, що користувалися найрізноманітнішими послугами для них у даній місцевості. Цей метод не вимагає особливих витрат ані коштів, ані часу, оскільки надавачі послуг у будь-якому разі збирають деяку інформацію про своїх клієнтів і не треба спеціально наймати інтерв'юєрів чи добровольців для підрахунків, а лише мати кількох осіб, які б зібрали й проаналізували дані.

Однією з проблем несумісності різних методів підрахунку бездомних є проблема часу: як було зазначено вище, одні з методів призначені для визначення кількості бездомних у даний момент часу, а інші - у певний проміжок часу (за місяць, рік тощо). Деякі дослідження намагаються поєднати і перше, і друге. Наприклад, «Golden Task Force», підраховуючи бездомних у Торонто, застосовував два підходи: «point-prevalence» (у певний момент часу) і «period prevalence» (у будь-який момент певного періоду часу) [11]. Другий підхід дає більші числа, оскільки багато «тимчасових» або «сезонних» бездомних опиняються без житла на кілька днів, тижнів чи місяців, а потім знову знаходять де жити. Крім того, «хронічні» бездомні можуть час від часу ховатися в місцях, де їх не знайдуть, або ночувати у знайомих чи на місці роботи (наприклад на будівництві, промисловому складі). Джек Лейтон наголошує на нестабільності варіантів проживання бездомних: «Бездомність не є ані короткостроковою кризою, ані довготривалою ситуацією для більшості людей. Це частина досвіду нестабільності проживання, який включає мережу різноманітних стратегій проживання, сплетену людьми, які не мають стабільного житла» [12]. Так, бездомна людина може одну ніч провести на вулиці, другу - у своїх далеких родичів, третю - у поїзді, наступну - у дешевому провінційному готелі. Якщо ми робитимемо підрахунок бездомних у якийсь конкретний день, то можемо цю людину не врахувати. Але, з іншого боку, якщо ми робитимемо підрахунок бездомних протягом певного періоду, цю людину можемо порахувати декілька разів у різних районах міста, різних нічліжках чи їдальнях. До цієї проблеми додається проблема небажання бездомних бути «піддослідними» й потреба надавати їм матеріальну винагороду за співпрацю, що робить дослідження дорогим і непередбачуваним за фінансовими витратами.

Щоб ефективно дослідити кількість бездомних, необхідна співпраця різних суспільних груп, зокрема представників уряду, надавачів послуг бездомним, науковців і самих бездомних.

Проблеми категоризації

Для зручності дослідження або застосування тих чи інших соціальних програм бездомних зазвичай ділять на декілька категорій. Традиційний поділ, яким послуговуються і при дослідженні інших явищ, — це розподіл за віком, статтю, расою, національністю та сімейним станом. Таким чином, соціальні служби для бездомних займаються однією або кількома «групами клієнтів»: бездомні діти, молодь, особи похилого віку, самотній чоловік або жінка, бездомні родини, біженці та іммігранти, аборигени та особи інших національностей і рас (питання бездомності аборигенів є особливо актуальним на Американському та Австралійському континентах). Інші поділи бездомних на категорії, але за критеріями, більш характерними саме для осіб без постійного місця проживання, включають:

1) абсолютну чи відносну бездомність: абсолютними бездомними в будь-якому суспільстві є особи, які ночують «на вулиці» і не мають іншого місця проживання; натомість «відносна бездомність» залежить від загальноприйнятих норм життя в даному суспільстві й може включати осіб, які мають де жити, але не мають особистого контролю над цим житлом, осіб, які мають тимчасове місце проживання, які живуть в умовах перенаселення чи невідповідного житла, які перебувають на межі чи в ризику бездомності;

2) за періодом перебування без дому - сезонні, епізодичні, періодичні, хронічні, тимчасові бездомні;

3) за історичною перспективою — «старі» — категорії бездомних, які переважали раніше в даному суспільстві, й «нові» - які переважають зараз або з'явилися нещодавно внаслідок змін у суспільстві;

4) за станом здоров'я - фізично, психічно чи розумове неповноцінні, хворі на ВІЛ/СНІД, туберкульоз чи інші хвороби, алко- й наркозалежні;

5) за способом життя - «вуличні» (бомжі), «транзитні» (волоцюги), безробітні/працюючі, жебраки тощо;

б) за місцем проживання - без даху (на вулиці та в непристосованих до постійного проживання місцях), без дому (у нічліжках для бездомних, інституціях і короткострокових варіантах житла), у нестабільному житлі - «протобездомні» (трущоби, табори для біженців тощо), в неадекватному чи невідповідному до стандартів житлі (відсутність приватності й/або основних вигод) [13];

7) за послугами, які вони потребують: (а) які потребують лише короткострокової допомоги, щоб уникнути абсолютної бездомності; (б) які можуть бути незалежними з наданням житла й курсів кваліфікації; (в) які мають комплекс проблем, але можуть бути напівнезалежними, живучи в групових домах і отримуючи додаткові послуги; (г) яким необхідний постійний догляд в інституціях.

Можна також ділити бездомних на категорії за причиною бездомності. На Заході точаться дебати щодо бездомних, які «zasлугують» або «неzasлугують» такого життя, яке вони мають. Першими зазвичай вважають алкозалежних непрацюючих, але працездатних самотніх чоловіків, а другими — бездомні родини, жінок, які є жертвами насилля в сім'ї, осіб похилого віку, яких вигнали з дому родичі, інвалідів, жертв стихійних лих.

Поділ бездомних на категорії не є однозначним, адже вони можуть належати водночас до декількох категорій (наприклад, бездомна чорна жінка, біженець, наркозалежна, ВІЛ-інфікована, жертва насилля в сім'ї). Особа також може потрапляти з однієї категорії до іншої. Протягом кількох років на вулиці в деяких «здорових» бездомних розвиваються психічні хвороби, інвалідність або залежності від алкоголю чи наркотиків. Бездомна сім'я може розпастися, й відповідно виникне декілька бездомних індивідів. Бездомна дитина, якщо залишиться без дому на все життя, стане бездомною молодою людиною, потім дорослим, а потім - особою похилого віку. Бездомний може якийсь період мати роботу, а в інші періоди - ні тощо.

Для загального аналізу бездомності базовими категоріями є: бездомні чоловіки, жінки, діти, молодь і сім'ї; бездомні на вулиці та «під дахом»; тимчасові та хронічні бездомні. Поділ за іншими ознаками можна використовувати як додаткові характеристики, більш або менш дотичні до тієї чи іншої категорії.

Основними питаннями, на які соціологічне дослідження бездомності повинне дати відповідь, є причини цього явища, спосіб життя бездомних людей і соціальні послуги, яких вони потребують, щоб вийти зі свого становища. Однак на ці запитання неможливо дати відповідь, не з'ясувавши спершу, кого ми розуміємо під «бездомними», скільки бездомних перебуває на вулицях наших міст і які їхні основні характеристики. Тому проблеми визначення, підрахунку та категоризації осіб без постійного місця проживання є ключовими для будь-якого дослідження бездомності.

1. Layton J. Homelessness: The Making and Unmaking of a Crisis.- Toronto: Penguin, 2000.- P. 23-25.
2. Glasser I. Homelessness in Global Perspective.- N.Y.: G. K. Hall&Co, 1994.-P. 2.
3. Ibid.- P. 3.
4. Словник української мови.- К.: Наукова думка, 1970.- С. 126.
5. The New Encyclopedia Britannica- 1994- Volume 6-P. 24.
6. Rossi P. Homelessness // Encyclopedia Americana.- 1997.- Volume 14- P. 320.
7. Fatic A., Oberlander P. Shelter or Homes? A Contribution to the Search for Solutions to Homelessness in Canada: A Progress Report.- Vancouver: The Centre for Human Settlements, Faculty of Graduate Studies, The University of British Columbia, 1987.- P. 7.
8. Layton J. Op. cit.- P. 38.
9. Jenks C. The Homeless // Urban Society.- 1995- 7* Edition.- P. 106-114.
10. Estimating Homelessness: Towards a Methodology for Counting Homeless in Canada. Background Report // Social and Economic Policy and Research Division, Canada Mortgage and Housing Corporation- Spring, 1996.
11. Layton J. Op. cit- P. 37.
12. Ibid.-P. 38.

A. Ryabchuk

THE PROBLEMS IN RESEARCHING HOMELESSNESS

This article deals with the problems in researching homelessness, which one must take into account before beginning to work on the research itself: problems of definition of the term «homeless», problems of counting the number of homeless people in a given city or country, and the problem of categorization of the homeless population.